

Boekbesprekingen

Drie Nederlandse Migratiestudies

R. Penninx, Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? in: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, rapport no. 17, Etnische minderheden, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1979;

S. Theunis, Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land, Baarn, Het Wereldvenster, 1979;

W. A. Shadid, Moroccan workers in The Netherlands, dissertatie, Leiden, 1979

Onder de vele specialismen die men in Nederland in de sociologie of in de sociale wetenschappen in het algemeen kan aantreffen ontbreekt de migratiesociologie. Ook voor verwante studieterranen in de Engelssprekende wereld als 'Ethnic Studies', 'Race Relations' en dergelijke aangeduid, ontbreekt een Nederlands equivalent. Een academische traditie bestaat er derhalve niet op dit terrein. Enige belangstelling is er kort na de oorlog geweest toen de emigratie sterk in de belangstelling stond. Maar zodra de maatschappelijke betekenis van de emigratie afnam verdween ook de (voornamelijk psychologisch georiënteerde) academische interesse.

De immigratie die Nederland na 1945 gekend heeft, heeft slechts de belangstelling van individuele onderzoekers wier werk verder geen weerklank vond. Inmiddels is deze immigratie van een aanzienlijke omvang geworden, vormt in menig opzicht een onder-

werp van politiek debat en de ermee samenhangende verschijnselen worden meer en meer als maatschappelijke problemen ervaren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het aantal publikaties over immigratie in Nederland sterk is gestegen. Voor een belangrijk deel zijn deze publikaties afkomstig van pressiegroepen, die zich met meer of minder recht opwerpen als vertegenwoordigers en/of pleitbezorgers van een bepaalde groep. In principe kan dergelijke literatuur ook van informatieve waarde zijn. Maar vaak is de informatieve waarde ervan gering omdat de lezer eerder overtuigd dan voorgelicht moet worden, waarbij een aantal pretenties (bijv. de representativiteit van de uitspraken) juist niet moet kunnen worden afgewogen. Maar ook de publikaties met een wetenschappelijke pretentie zijn vaak van sterk uiteenlopende aard en kwaliteit.

Bij het ontbreken van een academische traditie kan van auteurs op dit gebied niet verwacht worden, dat zij al aan 'hogere' wetenschapsbeoefening toekomen, theoretische vergezichten openen of scherpzinnig geformuleerde hypothesen op vernuftige wijze toetsen, al is dat natuurlijk geenszins verboden. Publikaties vervullen reeds een nuttige maatschappelijke functie als zij gegevens verschaffen, die tevoren niet bekend waren, mits duidelijk is welke waarde de gegevens hebben, hoe men eraan gekomen is en wat de beperkingen zijn van de wijze van materiaalverzamelen. Het loont de moeite drie on-

langs verschenen Nederlandse migratiestudies tegen deze achtergrond wat nader te bezien.

In zijn voorstudie voor het rapport 'Etnische Minderheden' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft Penninx getracht aan de hand van de bestaande literatuur een algemeen overzicht te geven. Het ligt in de aard van de opdracht dat daarbij in het bijzonder aandacht wordt besteed aan het overheidsbeleid, waarbij ervan wordt uitgegaan dat de overheid op de omvang en samenstelling van de migratie, de positie van de migranten in de samenleving, ja zelfs op de situatie in de vertreklanden invloed kan en ook behoort, uit te oefenen. Een wat optimistische instelling t.a.v. de beheersbaarheid van maatschappelijke processen, die overigens niet ongebruikelijk is en de auteur dan ook vergeven moet worden. Want het is werkelijk een goed overzicht geworden. Uit de alles bij elkaar toch omvangrijke hoeveelheid geschriften en geschriftjes is op systematische wijze een totaalbeeld opgebouwd. De bronvermelding per hoofdstuk heeft in dit geval een duidelijk voordeel omdat veel lezers zich juist voor een bepaalde migrantengroepering zullen interesseren.

Van een geheel ander karakter is het boek waarop Theunis onlangs aan de theologische faculteit te Nijmegen promoveerde. De omvang, niet minder dan 645 pagina's, is al geen aanmoediging om het werk ter hand te nemen. Wie zo'n dik boek schrijft heeft wel de pretentie héél veel te zeggen te hebben. Bovendien is het boek blijkbaar van theologische waarde, waarover ik me uiteraard geen oordeel wil aanmatigen. Aangezien het onderwerp mij echter bekend voorkomt, ben ik er toch maar aan begonnen. Ik wil niet verhelen het boek na blz. 358 slechts doorgenomen en niet gelezen te hebben. Dit is niet wat men van een recensent mag verwachten. Er zijn echter grenzen aan het uithoudingsvermogen van een lezer, zelfs als dat een recensent is. Er zijn bovendien ook grenzen

aan wat men als auteur met woorden kan verbergen. De auteur mag kwistig met citaten strooien en daarbij een geciteerde bron van een bijvoeglijk naamwoord voorzien als 'helder', 'brillant' (bijv. Castles & Kosack blz. 25, Francis blz. 43), het wordt toch al te snel duidelijk dat de auteur zich de literatuur niet heeft eigen gemaakt en dat hij wel kan citeren, maar niet analyseren, zodat hij met de literatuur dan ook niets anders kan doen dan eruit aanhalen.

De meest genoemde theorie in het eerste deel van het boek is de centrum periferietheorie van Galtung. Het is één van de theorieën die veel invulling vereisen om toepasbaar te zijn in onderzoek, omdat het hoge abstractieniveau zonder deze invulling tot vaagheid leidt. De populariteit van de theorie ligt waarschijnlijk juist in die vaagheid, waarvan een prettige bijkomstigheid is dat zij het mogelijk maakt een beschuldigende toon aan te slaan, zonder dat overigens duidelijk wordt wie er nu eigenlijk beschuldigd wordt of van wat. In het onderhavige geval zijn bijvoorbeeld zowel het bevorderen van migratie als het afremmen ervan beide te interpreteren als uiting van dezelfde centrum periferie-verhouding.

Maar goed, iedere auteur heeft het recht zijn eigen optiek te kiezen. Hij heeft echter ook de plicht duidelijk te maken wat die optiek behelst, hoe abstracte woorden worden geïndiceerd en hoe de theorie toepasbaar kan worden gemaakt voor het onderhavige probleem. Op het eerste gezicht doet Theunis dat. Wat ongelukkig geplaatst, nl. vóórdat de theorie gepresenteerd wordt, vindt de lezer een paragraaf: 'De centrum periferietheorie als verklaring voor het verschijnsel trekarbeid'. Hierin vindt men echter geen uiteenzetting hoe dat dan in elkaar zit, maar alleen vermeld dat enkele andere auteurs dat hebben gedaan. Hoe deze dat hebben gedaan, wat daarop aan te merken is, wat de relatieve waarde is van de zeer uiteenlopende studies waarnaar verwezen wordt, dat alles komt niet ter sprake en na een halve bladzijde is de auteur uitverwezen en de lezer niets wijzer. Zelfs blijft duister waarom de schrij-

ver het merkwaardige Zuidafrikaanse woord 'trekarbeid' (Engels: circular migration) kiest. Het zal wel om omineuze associatie met 'apartheid' zijn, maar het is wel een haastig gebruik van een term waarvan de toepasbaarheid op de Nederlandse 'gastarbeid' wetteloos is en in ieder geval moet worden toegelicht.

Het boek staat werkelijk bol van de mensen die iets beweerd hebben, maar nooit wordt de lezer gewaar wat zij nu eigenlijk te zeggen hebben. De schrijver neemt ook geen enkele moeite de literatuur selectief te benaderen, alle verwijzingen leveren weer een voetnoot op en zijn derhalve even goed.

Deel twee 'Moslimarbeiders in Nederland' zou dan toch een zekere eigen bijdrage moeten bevatten. De these van de auteur – als ik die tenminste uit de stortvloed van woorden goed heb gedistilleerd – is dat de godsdienst van de migranten uit Turkije en Marokko een apart aspect is van hun sociale positie in de Westeuropese vestigingslanden. Een aspect dat hun positie derhalve doet verschillen van die van bijv. Griekse of Joegoslavische immigranten. Het betekent ook dat Turken en Marokkanen, naast verschillen, een karakteristieke overeenkomst in positie vertonen omdat zij immers beide Islamieten zijn. Het is een these die niet eenvoudig voor onderzoek toegankelijk te maken is, maar waarvoor op zichzelf best iets te zeggen valt. Het vereist echter wel een grondige analyse (met name van 'sociale positie'), een grote kennis om de differentiaties recht te doen en een zorgvuldige, genuanceerde vergelijking om de stelling te adstrueren. ('Bewijzen' is in dit soort gevallen teveel geëist). De Islam is immers een zeer ruim etiket waaronder evenveel schakeringen zijn onder te brengen als onder het Christendom, variërend van zeer traditionele boereninterpretaties van de wereld tot systematische theologische reflectie. Bovendien hebben we nog te maken met een geheel van regionale culturele gedragsvormen, die geen religieuze betekenis (meer) hebben maar nu eenmaal de geaccepteerde manier van doen zijn.

Het gehele onderzoek van Theunis beperkt

zich echter tot Marokkanen, dat maakt het al heel moeilijk te onderscheiden wat nu moslims of Marokkaans of traditioneel Rif-fijns is. (De helft van de Marokkanen in Nederland komt uit Rif, zij worden door de stedelijke intelligentia zo ongeveer op dezelfde wijze bekeken als de Staphorster christenen door de stafleden van de theologische faculteit te Nijmegen.) Op bladzijde 180-181 wordt dit complexe en voor het boek uiterst centrale probleem onder enkele sonore zinnen bedolven. Het is werkelijk opvallend hoe de schrijver steeds weer, waar enige uitvoerigheid vereist is, beknoptheid refereert in zijn toch kolossaal dikke boek. Het materiaal bestaat overigens uit onsystematische gesprekken met personen waarvan de selectie zorgvuldig verzwegen wordt. Wat deze gesprekken bewijzen is het beste te omschrijven als wat de auteur toch al ongeveer wilde beweren.

Na bladzijde 356 raakt Theunis helemaal de draad kwijt en drukt eenvoudig alles af wat hij waar dan ook heeft kunnen vinden. Of men nu blz. 358, 360 of welke dan ook opslaat, de merkwaardige geur van gelegheidspraat slaat de lezer tegemoet.

Het werk ontardt in een opsomming van bijvoorbeeld de adressen van verenigingen, die in een stencil of brochure wellicht een functie zou hebben, maar die gezien de veranderinglijkheid van de gegevens niet op houtvrij papier behoeven te worden gedrukt.

Wetenschappelijk is het een werk dat niet het niveau haalt dat men aan een doctoraalscriptie (althans in de sociale wetenschappen) behoort te stellen. De feitelijke informatie in het boek is of volstrekt tweedehands of triviaal.

Ongeveer in dezelfde tijd als Theunis, promoveerde in Leiden Shadid in de sociale wetenschappen, eveneens op een studie van Marokkaanse arbeiders in Nederland. Deze studie heeft als ruggegraat een enquête onder een steekproef van 300 respondenten. Voor wij echter aan het eigenlijke onderzoek kunnen beginnen, voelt de schrijver zich geroepen eerst een algemene oriëntatie op de mi-

gratie uit het Middellandse-Zeegebied naar Europa te geven, dat is zo langzamerhand wel overbodig maar het duurt gelukkig ook maar 84 bladzijden.

Hierna komt in deel II het theoretische kader aan de orde. De eerste bladzijden van dit deel doen het ergste vrezzen. De auteur slaagt er namelijk niet in weer te geven wat de verschillende auteurs beweren, waar zij het nu over eens en oneens zijn. Ik heb dit in het bijzonder nagegaan bij twee klassieke auteurs (Gordon en Price) op dit terrein, die Shadid in zijn beschouwing betreft. Bij nader inzien vermoed ik, dat een taalkundige barrière hier een belangrijke rol speelt. De Engelse zinnen kloppen wel wat betreft de woorden en de grammatica, maar wat er staat is toch dikwijls vreemd van betekenis. Zo is het Shadid m.i. niet duidelijk wat het verschil is tussen een concept en een term. De situatie in de sociale wetenschappen waarbij hetzelfde concept ook met een andere term wordt aangeduid en anderzijds dezelfde termen worden gebruikt voor verschillende concepten, wordt dan natuurlijk volstrekt onhanteerbaar. Zo gebruiken Gordon, Price en vele anderen 'assimilation' als meest algemene term om het proces van interactie tussen migrant en samenleving van vestiging aan te duiden. Op bladzijde 87 verwacht de auteur dit met de ideologie van 'anglo conformity' die op zijn best een zeer specifieke vorm van 'assimilation' kan worden genoemd. Op blz. 221 hanteert de auteur de term dan nog eens in wat hij noemt de 'classical sense' maar bedoelt dan het Engelse 'amalgamation', wat inderdaad vaak in het Nederlandse populaire spraakgebruik als assimilatie wordt vertaald, maar nu juist niet overeenkomt met het gebruik van de term bij o.a. Gordon en Price. In die tussentijd heeft de lezer dan wel op blz. 98 een schema van 'assimilation variables', overgenomen van Gordon, aangetroffen, waarin de term uiteraard in de zin van Gordon gebruikt wordt.

Ook het woord 'evidence' wordt, om nog een voorbeeld te geven, op een hoogst ongebruikelijke manier gebezigd, nl. in de zin dat iemand anders al eens hetzelfde heeft gezegd

(blz. 213). Dit betekent derhalve dat er bijzonder veel 'evidence' is dat de aarde plat is.

Merkwaardig in dit theoretische gedeelte vind ik ook dat weliswaar enkele onbetekende citaten aan Price worden ontleend, maar dat de auteur niet ingaat op diens belangrijkste en voor deze studie zeer relevante bijdrage nl. de ontwikkeling van de sequentie 'chain migration' voor de migratie van traditionele boerensamenlevingen naar industriële landen. Deze is voor de onderhavige studie veel belangrijker dan het werk van Gordon, die uitgaat van een situatie waarin de migrantenbevolking reeds enige generaties omvat. Voor Shadid, die alleen mannen in zijn onderzoek betreft en nog geen vrouwen of gezinnen, is dit duidelijk een minder gelukkig referentiekader.

Deze gebrekkige theoretische kennis en presentatie is bijzonder betreurenswaardig en doet veel afbreuk aan deze studie waaraan blijkbaar met grote toewijding is gewerkt. Ik vraag me af of dit niet met wat meer begeleiding verholpen had kunnen worden.

In deel III komt dan eindelijk de presentatie van het materiaal. Dit deel is zeker van informatieve waarde, daar er nog nooit eerder van een aselechte steekproef onder Marokkanen in Nederland sprake is geweest. Ook hier had de presentatie van gevonden resultaten of van vermelde auteurs gelukkiger gekund. (Op blz. 151 wordt het werk van Bonnet & Bossart bepaald geen recht gedaan, daar het de enige Franstalige studie is die genoemd wordt, vrees ik dat de auteur er ook geen directe eigen kennis van heeft.) Het had ook aanbeveling verdiend wat nader in te gaan op de mogelijkheden en onmogelijkheden van de enquête als techniek in situaties als deze.

In deel IV tenslotte beproeft de schrijver een multi-variatie analyse op zijn materiaal door middel van 'Homals'. Een mij onbekende techniek, die niet wordt uitgelegd en waarvan alleen een voor mij onbereikbare bron wordt gegeven. De schrijver had over deze techniek wel iets uitvoeriger mogen zijn en met name behoren aan te geven aan welke eisen het materiaal moet voldoen om deze techniek te mogen toepassen. Eveneens had

tot slot wel mogen worden weergegeven wat de gevonden resultaten nu in gewone mensentaal betekenen. Zover ik dat kan zien wordt er nogal stevig gerekend met het toch altijd vrij zachte materiaal van vragenlijsten en zijn er geen opwindende verbanden gevonden.

Als we de drie studies overzien moeten we constateren dat geen van drieën, van zuiver wetenschappelijk oogpunt uit gezien, betekenis heeft. Aan de internationale literatuur voegen zij in die zin niets toe.

De studie van Penninx is informatief bijzonder nuttig en van grote waarde. Van Shadid kan gezegd worden dat ondanks de ongelukkige presentatie het derde deel van zijn boek interessant materiaal bevat en informatieve waarde heeft. Het werk van Theunis kan het best gekarakteriseerd worden als een gigantische woordpastaïe zonder vulling.

J. M. M. van Amersfoort

Martin Moerings, De gevangenis uit, de maatschappij in. De gevangenisstraf en haar betekenis voor de sociale koktacten van ex-gedetineerden, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1978, 260 blz.

In dit boek, een enigszins verkorte versie van het een jaar eerder onder dezelfde titel verschenen proefschrift, stelt de auteur zich de vraag welke de betekenis is van de onvoorwaardelijke vrijheidsstraf voor de sociale relaties van de veroordeelde en zijn naaste omgeving. Zo luidt althans de in het eerste hoofdstuk geformuleerde probleemstelling (p. 19). De achterliggende bedoeling van de schrijver is na te gaan of de gevangenisstraf voldoet aan de eis die is neergelegd in art. 26 van de Beginselenwet Gevangeniswezen: zij dient dienstbaar te zijn aan de voorbereiding tot terugkeer van de gedetineerde in de maatschappij. Nu is deze 'resocialisatie' een onderwerp dat ruimschoots aandacht heeft gekregen van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers. Toch meent Moerings minder dan

één pagina tekst nodig te hebben om aan te geven dat zijn voorgangers niet in staat waren om duidelijk te maken welke gevolgen de detentie wèrkelijk heeft voor de gedetineerde en zijn sociale relaties (p. 14/5). Dat lijkt wat weinig om een goede verantwoording te geven voor de keuze van dit onderwerp met deze probleemstelling.

Maar bovendien slaagt Moerings er zelf geenszins in om de 'werkelijke gevolgen' van detentie te onthullen. Dit is te wijten aan de opzet van zijn onderzoek.

Moerings verzamelt gegevens van gedetineerden en van hun (wat hij noemt) 'signifikante anderen', dat zijn voor de gehuwden of ongehuwd samenwonenden hun echtgenotes resp. vriendinnen en voor de overigen hun moeders. Deze gegevens bestaan uit opvattingen van de respondenten, zoals naar voren gekomen tijdens vraaggesprekken één maand voor de (vermoedelijke) vrijlating en ongeveer een half jaar ná die vrijlating. Het eerste gesprek is gedeeltelijk retrospectief: de respondenten wordt gevraagd om 'vanuit de inrichtingssituatie terug te kijken naar het laatste jaar vóór de detentie' (p. 33).

De aldus verzamelde gegevens over de periodes tijdens, (maar vooral) vóór en ná de detentie worden met elkaar vergeleken om een uitspraak te kunnen doen omtrent de 'werkelijke betekenis' van de vrijheidsstraf. Nog afgezien van de vertekeningen die kunnen ontstaan door de retrospectieve vraagmethode, is een dergelijke vergelijking alleen dan bruikbaar indien men reden heeft te veronderstellen dat *zonder de detentie* de omstandigheden van de gedetineerde en zijn 'signifikante ander' in de beschouwde periode volstrekt ongewijzigd waren gebleven, óf indien men werkt met een controlegroep die op alle relevant geachte variabelen overeenstemt met de onderzoeksgroep, met uitzondering die van de detentie. En noch het een noch het ander is hier het geval.

De door Moerings gevolgde werkwijze zou wellicht nog te verdedigen zijn geweest indien we hier te doen hadden met een waarlijk

explorerend onderzoek. Uit de door de auteur gemaakte vergelijkingen zouden in dat geval mogelijk (als zodanig te presenteren) 'evidentie-uitspraken' zijn af te leiden die op hun beurt kunnen dienen als hypothesen bij volgend toetsingsonderzoek. Omdat dergelijke uitspraken uiteraard niet de waarde hebben van een 'eind-argument', zijn zij vanzelfsprekend ongeschikt als toetsingscriteria. Dit nu brengt ons bij een volgende moeilijkheid.

Want hoewel volgens de schrijver zijn bezigheden 'in de richting van een explorerend onderzoek wijzen' (p. 30), krijgt men al lezend steeds sterker de indruk dat Moerings (denkt dat hij) bezig is met toetsing. Wanneer de auteur zelf hierover aan het woord wordt gelaten, blijkt duidelijk dat zijn kennis van de methodologie gering is en/of dat hij zich zeer onzorgvuldig uitdrukt: 'In de probleemstelling is een aantal hypothesen geformuleerd rond stigmatisering en isolering. In de voorafgaande hoofdstukken zijn deze begrippen herhaaldelijk teruggekomen waarbij in feite grotendeels een antwoord gegeven is op de juistheid van de veronderstelde samenhang' (p. 168). De ontstane indruk wordt bevestigd door een citaat dat is ontleend aan de volgende samenvatting van dit proefschrift, zoals verschenen in het weekblad *Intermediair* van 28 september 1979: 'In mijn onderzoek heeft geen toetsing van alle aspecten van de labelingbenadering plaatsgevonden' (p. 25). (De auteur vervolgt met uiteen te zetten dat het hem vooral te doen was om de zgn. 'secundaire deviantie'.)

Het artikel in *Intermediair* onderscheidt zich in positieve zin van het boek doordat is begonnen met de schets van een theoretisch kader, waardoor de indruk wordt gewekt dat het verrichte onderzoek hierop aansluit. In het boek hobbelt de labelingbenadering wat achter het onderzoek aan – op p. 181 komt de auteur zelfs met een nieuwe probleemstelling om haar introductie te vergemakkelijken: 'welke factoren veroorzaken recidive (tot dan een onafhankelijke variabele)?'

De latere argumentatie van de auteur om

meer aandacht te schenken aan deze benadering is dan ook (op z'n zachtst gezegd) weinig overtuigend: 'Achteraf gezien geven de onderzoeksresultaten alle aanleiding nog nader op de centrale gedachten uit de labelingbenadering in te gaan; niet in de laatste plaats omdat de analyse toch niet zo kwantitatief is geworden als oorspronkelijk de bedoeling was' (p. 200).

Al met al valt er weinig goeds te zeggen over dit boek. Integendeel, naast voorgaande punten zou nog gewezen kunnen worden op de vaak onthutsende interpretaties van de auteur die alleen duidelijk vermogen te maken wat degenen op het oog moeten hebben die beweren dat de sociale wetenschappen slechts 'Binsenwahrheiten' voortbrengen. Of op het volledig veronachtzamen van de relaties die gedetineerden tijdens en na hun vrijheidsstraf onderhouden met medegevangenen. Of op het taalgebruik van de auteur dat sterk neigt naar spreektaal, waardoor het geheel weliswaar vlot leesbaar wordt, maar waardoor er vaak ook niet zorgvuldig genoeg wordt geformuleerd. (Eén voorbeeld: 'De gedetineerden van wie de vrouw niet op bezoek komt, blijken zes maanden na vrijlating vaker uit elkaar te zijn (38%) dan degenen die wel bezoek krijgen van hun vrouw (16%)' (p. 65).) En zo zijn er meer kanttekeningen te plaatsen.

Laat ik, lettend op de omvang van deze recensie, thans echter besluiten met een enkele algemene opmerking.

Terugverwijzend naar de bedoeling van de auteur, moet dan allereerst worden gesteld dat beleidsinstanties die zich bezighouden met het vraagstuk van de 'resocialisatie' weinig lering kunnen trekken uit deze studie. Daarvoor missen de (probabilistische) uitspraken voldoende grond, ook al meent Moerings dat zij de voorkeur verdienen boven het 'zonder kompas een koers te blijven varen' (p. 32).

Daarnaast wil ik de suggestie uit de koftekst afwijzen als zou dit boek vanwege 'de duidelijke presentatie van de onderzoeksge-

gevens en de heldere theoretische beschouwing over deviant gedrag' geschikt zijn voor onderwijsdoeleinden – ook al wordt kennelijk gemikt op hbo-niveau (het boek is opgenomen in de *Sociale en culturele reeks*). Daarvoor gaat er in het onderzoek zelf te veel mis.

Wat blijft is de verwondering dat deze tekst is geaccepteerd als dissertatie.

Justus Veenman

J. van Doorne-Huiskes, Vrouwen en beroeps participatie. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici, Utrecht, 1979

De titel van deze Utrechtse dissertatie dekt de inhoud op een adequate wijze. Daardoor is de potentiële 'lezer onmiddellijk geïnformeerd over wat hij in het boek vinden kan. De schrijfster identificeert zich duidelijk met het streven naar emancipatie van vrouwen – dit blijkt duidelijk uit het eerste en het laatste hoofdstuk – wat haar overigens niet verhindert het streven naar objectiviteit volledig au sérieux te nemen.

In het eerste, inleidende, hoofdstuk wordt de actualiteit van de vrouwenemancipatie beargumenteerd en het eigenlijke onderwerp van de studie binnen dat kader geplaatst. Het tweede hoofdstuk bevat de resultaten van een literatuurstudie. In het derde hoofdstuk worden de onderzoeksvariabelen besproken en – over het algemeen vrij eenvoudige, bivariate – hypothesen geformuleerd. In het vierde hoofdstuk vindt men een korte uiteenzetting over het onderzoeksdesign en enige onderzoeksresultaten, nl. een beschrijving van het werkgedrag van de respondenten. Het vijfde hoofdstuk is gewijd aan de toetsing van de hypothesen; gezien de aard van de hypothesen is dit hoofdstuk niet altijd even interessant. Veel interessanter is hoofdstuk zes, waarin door middel van multiple lineaire regressie de gezamenlijke werking van meerdere factoren wordt nagegaan; centraal staat hier de vraag naar het relatieve be-

lang van motivationele factoren enerzijds en objectieve (= gelegenheds-)factoren anderzijds. Beide blijken van belang te zijn, zij het op verschillende wijze en in verschillende omstandigheden. In het laatste hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek geëvalueerd; tot slot wordt getracht het belang ervan aan te geven voor een mogelijk beleidsdoel: een meer gelijke verdeling van vrouwen en mannen over hogere functies.

Vanuit methodisch oogpunt kan dit onderzoek als een klassieke survey aangeduid worden. De opzet is eenvoudig en doorzichtig.

Op verschillende punten van het onderzoek is natuurlijk kritiek mogelijk, maar ik heb geen zin daarop in te gaan, omdat ik daardoor meer aan de rand zou blijven, dan de kern van het onderzoek raken. Een afweging van de plussen en minnen slaat duidelijk naar de positieve kant door. Globaal kan gezegd worden dat het onderzoek correct en degelijk is uitgevoerd.

Wel wil ik er op wijzen dat het onderwerp zeer beperkt is in relatie tot het veld waarbinnen de schrijfster het (terecht) plaatst: vrouwenemancipatie. De beperktheid ligt enerzijds in de keuze van de onderzoekspopulatie: vrouwen met een academische opleiding. Het moge wel waar zijn, dat de vrouwelijke academici een zeer belangrijke functie in het emancipatieproces vervullen, resp. kunnen vervullen (p. 138), maar het is vermoedelijk ook waar dat er heel wat meer en misschien dringender taken liggen met betrekking tot de behoefte aan emancipatie van vrouwen, die minder opleiding hebben. De andere beperktheid van het onderwerp ligt in het feit, dat hier alleen beroeps participatie onderzocht is, terwijl er heel wat meer gebieden zijn, waarop vrouwenemancipatie nodig is. In hoofdstuk I worden bijv. onderwijs, politiek, bestuur genoemd; een belangrijk gebied is de perceptie en de waardering van mannen resp. vrouwen door mannen en door vrouwen in het alledaagse leven.

Het opnoemen van deze beperkingen moet niet als kritiek opgevat worden. Het onderzoek heeft juist aan zijn beperktheid het verantwoorde en overzichtelijke karakter te

danken. Door op deze beperkingen te wijzen wil ik slechts de behoefte aan vervolgonderzoek op aangrenzende gebieden benadrukken. Het is te hopen dat de schrijfster zich met deze problematiek bezig blijft houden en dat zij de nodige uitbreidingen zal ondernemen.

M. Albinski

A. W. M. Teulings (red.), Herstructurering van de industrie, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1978, 296 pp.

In juni 1976 publiceerde het kabinet-Den Uyl haar nota Selectieve Groei, ook wel Economische Structuurnota genoemd. Deze nota behandelde het economische structuurbeleid dat tot de jaren tachtig volgens het kabinet moest worden gevoerd. Nogal wat reacties, zowel politieke als wetenschappelijke, waren het gevolg. Al enige maanden na het verschijnen van de nota lieten de economen hun licht erover schijnen via een overweldigende belangstelling trekkende discussiedag in Rotterdam. Basis voor de discussies vormde een discussiemap met een achttal al eerder in het blad Economische Statistische Berichten verschenen artikelen. Een jaar later volgden de sociologen, hoewel hun bijdrage minder direct betrokken was op de nota. De bedrijfs-sociologische studiedagen 1977 hadden namelijk als onderwerp de herstructurering van de Nederlandse industrie. Het verslag van die studiedagen, d.w.z. een bewerking van de daar gehouden inleidingen minus één en aangevuld met een nieuwe bijdrage, is onlangs verschenen.

In zijn Ten geleide merkt de verantwoordelijke redacteur Teulings op dat het belangrijk is om de verhouding onderneming-overheid (opnieuw) binnen het gezichtsveld van de bedrijfssociologie te brengen. De bedrijfs-sociologie als discipline heeft naar zijn mening echter op het gebied van de herstructureringspolitiek niet veel te bieden. Daarom moeten andere disciplines te hulp worden geroepen. Door de organisatoren van de bedrijfssociologische studiedagen werd dan

ook gezocht naar een interdisciplinaire benadering van het probleem en naar bijdragen van auteurs die er niet al te veel moeite mee hebben de grenzen van hun vak te overschrijden zodra de analyse van het probleem dit vraagt.

In deze bundel wordt een onderscheid gemaakt tussen drie typen van herstructurering: a. 'anonieme' herstructurering: het structureel veranderingsproces in de industrie dat optreedt als resultante van een groot aantal ondernemersbeslissingen; b. 'private' herstructurering: het veranderingsproces dat optreedt als gevolg van planmatig, gecoördineerd handelen van één of enkele in de bedrijfstak dominante ondernemingen of van een ondernemingscombinatie (kartel of gemeenschap) die de rest van de bedrijfstak dwingt tot volgen en aanpassen, en c. 'publieke' herstructurering: de veranderingsprocessen die het bedoelde of onbedoelde gevolg zijn van een beleid en planning van 'derden'. Teulings stelt zich de vraag of het 'herstructureringsbeleid' van de overheid de eigen dynamiek van de industriële herstructurering nu wel of niet aantast, modificeert, vertraagt of versnelt. Dit is de vraag naar de onderlinge betrokkenheid van de verschillende vormen van herstructurering. Een vraag die in verschillende bijdragen in deze bundel naar voren komt.

De bundel is uit drie delen opgebouwd. In het eerste deel, dat ongeveer de helft van het boek beslaat, zijn een aantal sterk beschrijvende case-studies opgenomen. De bedoeling hiervan is toegang te verschaffen tot de problematiek. Aan de orde komen o.a. de herstructureringsproblemen in de scheepsbouw (De Lange), de farmaceutische industrie (Van Winden) en de confectie-industrie (Van Klaveren). In het tweede deel wordt de publieke herstructureringspolitiek van overheidszijde (Hillige) en van vakbewegingszijde (Müller) bekeken. Jammer is dat de bijdrage van ondernemerszijde (Hendriksen) niet kon worden opgenomen. In het laatste deel, dat de titel 'Perspectieven en evaluaties' draagt is o.a. een bijdrage van de economen De Jong en Brouwer opgenomen waarin kri-

tiek wordt geleverd op de arbeidskostentheorie van het Centraal Planbureau en waarin een verband wordt gelegd tussen de economische ontwikkeling en werkgelegenheid op het niveau van de bedrijfstak.

De kwaliteit van de bijdragen tot deze bundel verschilt nogal sterk. Het zojuist genoemde artikel van De Jong en Brouwer vormt een van de beste bijdragen. Interessant zijn ook de bijdragen van De Wolff in deel II en Wassenberg in deel III. Beiden zien onder invloed van herstructureringspogingen zich een verandering voltrekken in onze economische orde naar een soort neocorporatisme. Het is jammer dat Wassenbergs bijdrage in een erg ontoegankelijke stijl is geschreven. De bijdragen van vertegenwoordigers van de vakbeweging lijden nogal onder een overvloed aan engagement, wat niet ten goede komt aan hun analyse (Müller en Van Klaveren). Teleurstellend is ook de bijdrage van Fennema en De Jong waarin getracht wordt het 'Graven naar Macht'-onderzoek op internationale schaal te repliceren. In dit artikel wordt juist aangenomen wat dient te worden bewezen. Ook teleurstellend is de theoretische inleiding van Teulings. Hij heeft zich al weer wat jaren geleden van bekwaam sociologisch onderzoeker bekeerd tot een vulgair-marxistische variant die leidt tot een analyse waaraan kop nog staart valt te onderkennen.

Het uiteindelijke oordeel over deze bundel valt, zoals bij de meeste bundels wat ambivalent uit. Een ding moet je de bedrijfssociologen nageven. Ze hebben tenminste geprobeerd een analyse te geven van een zo belangrijk probleem als de herstructurering van de Nederlandse industrie. In vergelijking met de analyse door de economen op de eerder genoemde studiedag ondernomen valt het geheel wat tegen. Maar ze hebben tenminste een poging ondernomen. Dat kan je van bijvoorbeeld economisch sociologen en rechts-sociologen, die ook in aanmerking zouden komen, niet zeggen.

Wil Arts

W. Top, De maatschappelijke kant van het ondernemen. Een theorie in arbeidsverhoudingen, Samsom, Alphen a/d Rijn, 1978, 119 p.

In zijn boek *De menselijke kant van het ondernemen* gaat McGregor er van uit dat vooronderstellingen over aard en gedrag van de mens schuilen achter elke handeling of beslissing van de bedrijfsleiding. Top vraagt zich af of er misschien ook maatschappijbeelden in zijn verwerkt. Daarom noemt hij zijn boekje analoog aan McGregor *De maatschappelijke kant van het ondernemen*. Terwijl McGregors ontdekkingstochten een theorie X en een theorie Y opleveren, komt Top met een theorie M (markt) en een theorie G (groep) op de proppen. Bij Top is het toepassingsgebied wat ruimer dan bij McGregor, namelijk het hele terrein van de arbeidsverhoudingen. Vandaar de ondertitel.

Het boekje is het afscheid van Top als vakbondssocioloog. Of, zoals hij het zelf zegt, het is het afscheid van een beroepsdeformatie. Op middelbare leeftijd heeft hij zijn onderzoeksterrein radicaal verlegd. Zijn nieuwe terrein wordt de geestelijke gezondheidszorg van het kind. Dit boekje vormt een soort 'Nachlass zu Lebzeiten'. Top stalt er de ideeën in uit, waardoor hij zich gedurende een loopbaan als socioloog van vakbeweging, medezeggenschap en arbeid heeft laten inspireren. Eerlijk gezegd, het valt niet mee. Het is niet uitgewerkt, slordig, vaag en de schrijver is daar nog trots op ook.

Het eenvoudigste is het boekje maar als een ego-document te beschouwen. Wat voor veel ego-documenten geldt, geldt ook hier: voor de liefhebber heeft het nog curiositeitswaarde, voor anderen zelfs dat niet.

Wil Arts

Symposion. Tijdschrift voor Maatschappijwetenschappen. Nummer 1/1,2/1979. 'Staatsvormingsprocessen in Europa en Azië na 1750', uitgave van de Stichting voor Maatschappijwetenschappelijk Onderzoek (adres: Helle Snell, Gitaarstraat 12, 6544 XC Nijmegen). 215 p.

Ook wel eens aardig op deze plaats de komst van een nieuw tijdschrift te melden. Het lijkt er een te gaan worden met een specifiek macro-sociologische belangstelling en het schaart zich daarmee in de rij van bijvoorbeeld *Theory and Society* en *Leviathan*. Het beoogt de studie van de menselijke samenleving en de doorbreking van specialismen daarbij. Als centrale vraag formuleert de redactie: 'Hoe kunnen de oplossingen, die mensen in uiteengelegen streken en verschillende perioden hebben gevonden voor de problemen van natuurbeheersing, sociale beheersing en zelfbeheersing in hun onderlinge verband en voortdurende transformatie *empirisch én theoretisch* benaderd worden?' En de redactie heeft ook een adagium: 'beschrijven en interpreteren, vergelijken en historiseren teneinde grenzen te doen wijken'. Meer in provinciaal Nederlands verband wordt ook wel wat de indruk gewekt dat het om een afscheiding (of differentiatie) gaat van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (door sommigen die 54 jaargangen M&M onvoldoende op zich hebben laten inwerken wel eens het beste in Nederland genoemd) en dat veel met de richting van Elias en de figuratie-sociologie van doen zal hebben, maar men kan zich vergissen, natuurlijk.

De redactie bestaat uit Jan van Bremen, Cees Cruson, Helle Snell, Joadja Verrips, Willem Wolters en Ton Zwaan. Men voorziet geen vaste verschijningsfrequentie, maar wil tenminste eenmaal per jaar uitkomen, steeds met themanummers. Wie en wat zich achter de uitgevende Stichting verschuilt vermeldt het omslag niet.

Het eerste dubbelnummer bevat de artikelen van een conferentie die over het genoemde thema in maart 1979 door diezelfde Stichting werd georganiseerd. Goudsblom schrijft

over de Nederlandse samenleving in een ontwikkelingsperspectief; Verrips en Zwaan vergelijken processen van integratie en centralisering, enigszins toegespitst op het landbouwbeleid, in het Napoleontische Nederland en in de hedendaagse EEG; Van den Bosch beschrijft de positie van de adel in het begin van de 19e eeuw in Nederland; Blok interpreteert uitvoerig de theatrale strafvoltrekkingen in de 18e eeuw, noemt die overigens 'theatrisch' en baseert zich vooral op gevallen van de Bokkerijders in Brabant; Van Bremen gaat in op de relatie van Confucianisme en staatsvorming in Japan in de afgelopen honderd jaar; Aya verdiept zich (in het Engels) in de theorie van revoluties en de rol van volksgeweld daarin; Boissevain geeft een actueel commentaar op de situatie van Malta onder Mintoff; onder de titel 'Staatsvorming per contract' beschrijft De Jonge de politiek van de VOC ten opzichte van het eiland Madura; Breman tenslotte draagt bij aan een revisie van traditionele opvattingen over vroege boerensamenlevingen door een historische schets van het dorp op Java.

Het voert me te ver naast de vermelding de bijdragen ook te bespreken. Maar vastgesteld kan worden dat de gebruikelijke platitude, dat de artikelen van verschillende kwaliteit zijn, hier wat minder van toepassing is, omdat in feite alle stukken zich kenmerken door goede leesbaarheid en een boeiende, zo niet schilderachtige, problematiek. Dit nummer is zeker een geslaagd nummer. En het geciteerde redactionele adagium wordt inderdaad waar gemaakt: beschrijven en interpreteren, vergelijken en historiseren. Het probleem zal wel zijn, wat daarna komt, want bijna alle auteurs zien die eerste stap voor de maatschappijwetenschap nog maar als een begin en als een tekort ten opzichte van een nog allerminst duidelijk ideaal wetenschappelijk model.

J. K. M. Gevers

T. Koopmans, Vergelijkend Publiekrecht, Kluwer, Deventer 1978, 226 p.

Het zou buitengewoon jammer zijn, wanneer dit boek, vanwege het andere circuit waarin het circuleert, niet onder de aandacht kwam van (macro-)sociologen. Vandaar de vermelding van een boek met deze weinig sociologische titel in deze kolommen. Die vermelding is trouwens minder vreemd als men verder leest dan de titel en tot de ontdekking komt dat het programma van Koopmans grote gelijkenis vertoont met dat van een algemeen erkende voorvader van de sociologie: Montesquieu in zijn 'De l'Esprit des Lois'. Men zal Koopmans wat minder zien speuren naar de invloeden van geografie en klimaat, maar ook hem gaat het om het relateren van rechtssystemen en staatsinrichtingen aan zinvolle maatschappelijke contexten. En het is verrassend om te zien dat hier een rechtswetenschappelijke benadering en de intuïtieve hand van de meester leiden tot een macroscopische maatschappij-analyse gecombineerd met de exactheid van het detail. De eigenlijke macro-sociologische literatuur, met inbegrip van Anderson, Wallerstein, Bendix en Eisenstadt, levert bij mijn weten geen soortgelijke combinatie op. Het lijkt wel of in de sociologie methodische barrières alleen de keus open laten tussen grandioze speculatie of levenloze empirie.

Koopmans heeft al eerder werk geleverd dat de aandacht van de sociale wetenschappen had kunnen trekken, bijvoorbeeld een fraai opstel over De Gaulle, de rol van een persoon in de geschiedenis (in: 'Twee juridische colleges', Kluwer). In dit boek brengt hij in meer systematisch verband verspreide inzichten bijeen en hij put daarbij uit twee zo verschillende bronnen als brede kennis van de internationale jurisprudentie en een groot gevoel voor de dynamiek en variatie van sociale structuren. En voor de niet-juridisch geschoolde lezer is het prettig dat hij zich niet met detailkritiek hoeft te vermoeien.

Kortom, lezing van dit boek is zeer aan te bevelen. Het ligt daarbij voor de hand, dat het derde en vierde deel, over 'executieve en

wetgever' en 'burger en overheid' het meest de traditioneel sociologische terreinen zullen bestrijken, maar door het hele boek heen is de geest van Montesquieu vaardig. Sociologen belijden nog wel eens zich aan die bron te laven; het is jammer dat daarna de wegen gescheiden zijn.

J. K. M. Gevers

G. W. Locher, Transformation and Tradition and other essays, The Hague, Martinus Nijhoff, 1978, 260 p.

G. W. Locher heeft afscheid genomen van de Leidse niet-westerse sociologie en bij die gelegenheid is het initiatief genomen om een aantal van zijn voor het merendeel Nederlandstalige artikelen te vertalen en te bundelen. Een goede gedachte lijkt me. Locher behoort tot een generatie, een school, of beter misschien een kring van geleerden, die ten onrechte in de huidige sociale wetenschap en vooral de sociologie (zonder dat niet-westerse) aan de kant lijken te staan. Huizinga, J. B. P. de Josselin de Jong, de andere Locher, Th. J. G. Locher, en anderen uit die tijd in Leiden hebben voor wie nog eens hun verspreide artikelen leest steeds weer verrassingen in petto en loochenen het idee dat alles wat nu actueel is ook nieuw en voor het eerst binnen de universiteit vertoond zou zijn. Locher is jonger dan de andere genoemden, maar hij heeft het allemaal nog meegemaakt. Misschien wel het aardigste van de bundel is wat hij te zien geeft van de beginnende sociaal-wetenschappelijke ideeëntwikkeling binnen geschiedenis en antropologie.

Ik mag ook vermelden dat twee van de twaalf artikelen oorspronkelijk werden opgenomen in Mens en Maatschappij, één over de genoemde de Josselin de Jong, het andere over oecumene als seculair sociologisch begrip. Ook Locher als kenner van Lévi-Strauss komt aan bod. Jammer dat Locher als kenner en verzamelaar van de graficus Escher alleen maar tussen sommige regels door naar voren komt. Zelf had ik opnieuw profijt van herlezing van The History of Cul-

ture, Planning and Predictability (Cultuurgeschiedenis, planning en voorspelbaarheid) uit 1969, waarin niet alleen de discussie met Popper wordt aangegaan, maar dat ook om andere redenen voor planningstheoretici uit het duister van de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde gehaald mag worden. De auteur zelf tenslotte schreef een inleiding om de artikelen in het perspectief van zijn intellectuele ontwikkeling te plaatsen.

J. K. M. Gevers

S. W. Couwenberg, Van monarchale machtsstaat naar liberale democratie, Van Gorcum, Assen 1979, 210 p.

Dit boek is gepland als deel 1 van een serie van drie onder de titel: 'Constitutioneel recht en emancipatie van de mens. Een ontwikkelingstheorie van het algemeen staatsrecht'. Enige ambitie kan de auteur dus niet ontzegd worden. Couwenberg werkt hier het thema uit dat hij in eerdere, kortere publikaties, 'De omstreden staat' (zie M&M 51e jrg. p. 105) en 'Westers staatsrecht als emancipatieproces' al aankondigde. Uitwerken is eigenlijk niet het goede woord, eerder gaat het om het in een nog breder kader plaatsen. Het boek is staccato opgezet in zeer veel korte paragrafen van rond een halve pagina lang. Montesquieu, Clausewitz, Rawls, en vele anderen een halve pagina. Kerk en macht, ver-

spätete Nation, Kleinstaaterei, allemaal een halve pagina. Christelijke liefde en kerkelijk machtsstreven, tweeëneenhalve pagina.

Andere punten van verwondering: dialectiek en emancipatie als sleutelbegrippen, maar een anti (neo-)marxistisch standpunt; een theorie van staatsvormingsprocessen, maar slechts één terloopse verwijzing naar Perry Anderson en geen naar Wallerstein en verwante tradities (zie bespr. van Symposium, hiervóór); drie pagina-grote schema's, maar weinig nadruk op precieze begrips- en theorievorming; een historische schets met nadruk op emancipatieprocessen vanaf de 18e eeuw, maar toch een theoretisch in plaats van een historisch geïnspireerd boek.

Soms mondt die verwondering uit in de vaststelling van tekortkomingen. Een zekere oppervlakkigheid en ongerichtheid, stellig samenhangend met de wat chaotisch aandoende veelheid, lijkt me daarbij het belangrijkste punt. Maar minstens zo vaak leidt de verwondering tot geboeid doorlezen en de vaststelling van een tóch onmiskenbaar eigen inbreng van Couwenberg in de kleine kring van Nederlandse staats theoretici. Wellicht tellen de bezwaren het minst en de kwaliteiten het meest wanneer men het boek allereerst ziet als een leerboek in het staatsrechtelijke en sociaalwetenschappelijke onderwijs. De twee volgende delen kunnen met belangstelling tegemoet worden gezien.

J. K. M. Gevers